

рошна, 16 кг картоплі, 2 кг круп⁴⁵⁴. Селянські родини були багатодітними, хоча після голоду переполовинені, однак з розрахунку на одну особу у місяць — треба було мати щонайменше 5 пудів борошна, а за колгоспні трудовні він міг придбати місячну — двохмісячну норму. Скасування карток не дуже тішила селян, хоча давало шанс.

Система «Торгсину» діяла до 1936 р., але, починаючи з другої половини 1934 р., її золотозаготівельні операції відчували кризу, а після скасування карткової системи — різко впали. Голодні 1932–1933 роки були золотовалютним апогеєм у розвитку Торгсину. За торгсинівську валюту було придбано обладнання для Горківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання для Дніпргесу та Харківського тракторного заводу коштувало 36,3 млн руб., а Всеукраїнська контора «Торгсин» одержала лише протягом голодних років 38,6 млн. руб. прибутку⁴⁵⁵. За підрахунками дослідників через систему Торгсину було придбано 98,7 тонн побутового золота, а золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. лише 82,8 тонн⁴⁵⁶. Більшовики виявилися надзвичайно винахідливими екзекуторами, майстрами видобувної справи, шукаючи золото не у надрах, а в українських міста і селах.

Золота лихоманка, влаштована радянською державою протягом 1932–1933 рр., чимось нагадувала фашистські екзекуції над мирним населенням окупованих міст України, коли зондеркоманди виколуплювали золоті коронки у жертв, відрізали пальці із весільними каблучками, поповнюючи кладові рейху. Зухвалою і цинічною виявилася також торгсинівська система заготівель, яка для багатьох українських селян стала частиною їхнього щоденного поневіряння у чергах за комерційним хлібом. Штучний дефіцит та масове позбавлення українських селян продовольства змушувало селян «добровільно» здавати побутове золото, звертатися до лікарів за демонтажем золотих коронок, діставати з комірниць сімейні реліквії.

9. Безпритульне і голодне дитинство

Наприкінці 20-х рр., коли від другого радянського голоду потерпали селяни, на вулицях міст з'явилися юрби безпритульних дітей «нової генерації», тобто діти розкуркулених, померлих, кинутих. Невипадково довкола Харкова почали виникати дитячі колонії, комуни, будинки, серед яких і відома дитяча комуна ім. Ф. Дзержинського, створена ДПУ УСРР.

Колективізація і розкуркування, особливо у 1930–1931 рр., а також руйнівна політики хлібозаготівель — суттєво вплинули на збільшення дитячої безпритульності, на її криміналізацію, однак у роки голодомору вона набула виразних форм масової соціальної аномалії.

Правники не дали наукового та юридичного визначення категорії населення, потерпілого від голодомору 1932–1933 рр. в Україні. В історико-публіцистичній літературі найчастіше використовуються поняття — «жертви голодомору», хоча відсутня його належна і виважена політико-правова оцінка. Жертвами голодомору, враховуючи специфіку терору, котрий за масштабами та методами здійснення є геноцидом, слід визнати померлих упродовж 1932–1933 рр. селян, при-

чиною смерті яких виявилися: фізичне виснаження патологічних форм (опухання, дистрофія, розклад), летальні випадки від тифу, малярії, віспи, кишково-шлункових отруєнь внаслідок тривалого вживання дохлих тварин, паразитів, трупів людей. До жертв голоду необхідно також зарахувати загиблих від канібалізму, але і самих людодів.

До найменш захищеної соціально-вікової групи сільського населення, масова смертність якої становить основну кількість померлих в роки голодомору, належали діти. Їх вважали «непрацездатними», тому колгоспи не брали їх до уваги при розподілові хліба на трудодні, вони були жертвами канібалів і самі ставали ними. Якщо дорослі масово залишали села, а траплялося таке, що 50–80% їхніх мешканців снували містами Росії та Білорусії в пошуках продуктів⁴⁵⁷, то діти поповнювали лави безпритульних сподіваючись на порятунок. За переписом населення 1926 р. діти віком від 14 років становили 38% сільського населення України, а до 4 років — 16%, отже голодного 1933 року їм мало виповнитися по 10 років⁴⁵⁸. Таким чином, враховуючи вікову структуру сільського населення, необхідно визначити її прогресивну спрямованість. В індивідуальному секторі 14-літні діти були «працездатними», а в колгоспах виявилися зайвими, проте в 1934 р. 12-річних підлітків судили за «чинним законодавством».

Діти найпершими страждали від голоду. Він розпочався для них весною 1931 р., хоча перманентно супроводжував у 1928–29 рр. Саме тоді Наркомос УСРР довідався про те, що у 180 районах, які не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого постачання. Керівники Наркомосу звернулися зі скаргою до ЦКК НК РСІ та Наркомату постачання. У ній, зокрема, говорилося: «Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернатні установи, вчителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан постачання, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність»⁴⁵⁹. Школярі разом з педагогами сподівалися на турботу про них держави, відтак зверталися за порадою до ВУЦВКу. Зокрема, в листопаді 1931 р. учні Печерської школи Брацлавського району Вінниччини скаржились на матеріальну скруту самому Петровському: «Ми, учні Печерської школи Брацлавського р-ну просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальними та колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасоллю і все, що можна їсти. Ми надіємось, що Радянська влада не дасть нам загинути»⁴⁶⁰.

Врожай 1931 р. видався добрим, але дітей свідомо позбавили централізованого харчування, вилучаючи масово хліб з домівок їхніх батьків. Школярі сподівалися на порятунок, а влада переймалася виконанням хлібозаготівель. Весною 1931 р. 220 дітей колонії м. Кам'янки на Дніпропетровщині опинилися без продовольчого постачання, тому що централізоване скасували, а децентра-

лізоване заборонили. «Діти залишаються зовсім без хліба, — наголошувалося в телеграмі Кам'янського райвиконкому 21 березня на адресу Наркомосу, — просимо негайного вирішення питання про постачання дітей хлібом»⁴⁶¹. Вимагання хліба не означало, що інших продуктів харчування було достатньо. Так, Софіївська дитяча колонія № 1 на Запоріжжі «залишалася без будь-яких продуктів харчування для вихованців», про що йшлося в листі завідуючого до Наркомосу⁴⁶². Діти масово залишали колонію, блукаючи селами в пошуках їжі, але траплялося ставали жертвами канібалів. Восени 1931 р. вони ще сподівались на допомогу, хоча масово потягнулися до міст, об'єднуючись у ватаги безпритульних прохачів.

Жахливим випробуванням для підлітків став 1932 р., протягом якого вони масово гинули у містах і селах, тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Кожен лист-скарга, що надходив до приймальні голову ВУЦВК Г. Петровського, був сповнений відчаю за подальше життя людей, особливо дітей. Автори листів називали велику кількість померлих і пухлих немовлят. Взимку 1932 р. у с. Полонисте Бабанського р-ну Вінницької області діти перестали відвідувати школу: босі, голі й голодні блукали вони селом. У школі давно перестали видавати гарячі сніданки, а про хліб і забули, оскільки його не мали. 8 травня 1932 р. у с. Тростянчик Тростянецького р-ну голодувало 40 сімей, з них 15 дітей були уже пухлими, а деякі померли⁴⁶³. Упродовж першого півріччя 1932 р. у містах, за неповними підрахунками, виявили близько 5 тис. безпритульних підлітків. А скільки не виявили? У складі Наркомосу було створено Центральний штаб з роботи з безпритульними. До нього увійшли представники різних наркоматів. Створювали комісії, а діти масово помирали від голоду. У травні 1932 р. в селах Молочки і Галієвці Янушпільського р-ну Вінницької області померло від голоду троє дітей. Централізовано виявленням дитячої смертності ніхто тоді не займався, хоча загси реєстрували померлих селян, у тому числі і дітей. Студент Г. Ткаченко, котрий навчався в одному з київських технікумів, писав в червні 1932 р. Косіору: «Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть, — наголошував він, — хіба це шляхи до соціалізму — це шляхи до гнойні і згубів, хіба у нас буде здорове покоління — воно буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%»⁴⁶⁴. Весною 1932 р. мешканець м. Нижньодніпровська Д. Орленко, обурений свавіллям влади і зворушений голодним мором, що охопив дітей, писав до ЦК ВКП(б). «Ось, я і розпочну з дітей, які раніше були втіхою батьківських почуттів, але на разі, щось жахливе, тому що мати дітей і не виховувати їх в людських умовах — краще не мати, а багато залежить від матеріальних умов, яких на даний момент діти не отримують, — підкреслював він. — Я був в ОПШ — 2-ої ступені, вивчав марксизм-ленінізм і ніде не зустрічав у його вченні, щоб дітей морили голодом, адже вони невинні жертви»⁴⁶⁵.

Ганебними і злочинними стали випадки відвертого вбивства дітей за розкрадання так званої «соціалістичної власності». Відомо, що 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку народ назвав декретом про «п'ять колосків». Судові й позасудові органи чинили безкарно глум над селянами, масово вбивали дітей, які піднімали

з колгоспного поля кільканадцять колосків. Голодні і до нестями виснажені діти похливно лушили недостиглі зерна, жадібно їх поїдали. Від надмірного вживання недозрілої білкової клейковини не витримували їхні виснажені шлунки. Вони помирали кілька годин поспіль. А коли нещасні потрапляли до рук партійно-радянських активістів, то відразу ставали жертвами свавілля. Зокрема, у доповідній записці начальника політсектора МТС Київської області Налимова на ім. 'я Л. Кагановича, С. Косіора і П. Постишева йшлося про масові випадки самосуду, тобто про відверто фізичну розправу над дітьми. Так, влітку 1933 р. у селі Бурти Смілянського р-ну Київської області голова сільської ради та уповноважений облвиконкому арештували двох дівчаток віком 12 і 14 років, яких піддали жакливим тортурам: палили руки сірниками, кололи голками пальці, безжалюбно били, тримали без їжі і води. Одна дівчинка загинула відразу, а інша перебувала у безнадійному стані. Дітей допитували, виламували руки, тиснули пальці дверима, таємно закопували тіла невинних жертв.

На Вінниччині, виконуючи постанову 7 серпня 1932 р. та плани хлібозаготівель, місцеві органи влади вдалися до відвертого самочинства: дітей, які зрізували колосся на полі їхніх родичів, ув'язнювали разом з батьками на 5 років. У с. Кордишівка Вороновицького р-ну голова сільської ради, запідозривши в крадіжці дівчинку-односельчанку, зачинив її до хліва і знущався над нею, вимагаючи «зізнання», а згодом нишком закопав. Після її розшуку виявилося, що вона була похована живою⁴⁶⁶. Таких випадків, які в офіційних звітах судових органів мали назву «самосуд», траплялося багато.

Доказом і виразником соціальної катастрофи в українському суспільстві середини 30-х рр. стала дитяча безпритульність. Вона виявилася «живим барометром» великої руїни генофонду нації, тому що переважна більшість дітей помирала, значна частина вимушена була вдатися до жебракування, деякі перетворилися на людодів, деградували фізично і морально. Весною 1933 р., коли дитяча безпритульність загрожувала дестабілізацією життєдіяльності міст, «дискредитує» в очах іноземців «переваги» соціалістичного ладу, уряд звернув увагу на продовольче постачання дитячих установ, а поперед на подолання хвилі бездомності. Так, 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю», створивши Всеукраїнську комісію для «боротьби з безпритульністю», яку очолив заступник начальника Харківського обласного управління ДПУ О. Броневой⁴⁶⁷. Вона займалася виявленням дітей на залізницях, в каналізаційних ямах, підвалах. Сам Броневой мав досвід роботи з безпритульними, будучи членом урядової комісії при РНК УСРР ще весною 1928 р., а також одним із засновників відомої комуни ім. Дзержинського в Харкові, педагогом якої був А. Макаренко. Комісія, роботою якої керував Броневой в 1933 р., переймалася різними справами: організовувала дитпритулки по селах, влаштовувала харчування у школах, стримувала вплив безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, які не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків.

Чутки про діяльність подібних комісій докочувалися до сіл. Селяни сподівалися, що у містах приймуть їхніх дітей до ясел. З усіх районів України привозили дітей до Харкова і Києва. На вулицях міст з'явилися десятки тисяч безпритульних дітей, а також «підкидні». Зокрема, 14 травня 1933 р. у Цитов-

ських і Салтовських бараках розміщували малолітніх дітей віком до 4 років, яких масово виловлювали на вулицях та залізницях. У дитячих будинках Харкова залишали переважно дітей віком до одного і більше років, які були безнадійно хворими. У доповідній записці міського відділу охорони здоров'я повідомлялося про те, що діти у бараках дуже виснажені, а щомісяця помирає більше третини. Якщо 14 травня 1933 р. у Салтовських бараках перебувало 450 дітей, то 1 червня — уже 900. Діти масово прибували до Харкова, тулилися великими юрбами під будинками, просто неба. Сумні події 1933 р. відтворено також у листах італійського консула в Харкові С. Граденіго. 31 травня 1933 р. він повідомляв Амбасаду Італії у Москві про жахливу ситуацію в Харкові з безпритульними дітьми. «Одна дитина, — повідомляв італійський дипломат, — смоктала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчям. Люди говорили: «Це пуп'янки соціалістичної весни». Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди приносять і залишають батьки, які самі вертаються до села, щоб там померти. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4 або 3-річних. Коли надходила ніч, вони їх накривали власним шаликом або плащем і спали скорчені на землі, а біля них лежала бляшанка для сподіваної милостині. Перед консульством міститься міліційний відділ: кожної хвилини чуються розпачливі крики: «Не хочу йти до бараків смерті, залиште мене вмирати в мирі! Опухлих перевозять товарним поїздом і залишають їх за 50–60 км від міста, щоб там помирали, ніким не бачені. Коли приїзять на місце, де їх скидають, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Пильно не дбають, щоб не звертати завеликої уваги на дрібниці, і часто можна побачити, як кинутий у яму оживає й рухається в останньому прояві життя. Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їх автентичність. В'язниця «Холодної гори» має в середньому 30 померлих за день»⁴⁶⁸.

Безпритульність дітей в Україні була тоді явищем масовим, яке свідчило про катастрофічні наслідки голодомору. Створені для боротьби з нею комісії не встигали за зростанням кількості знедолених дітей. Дитячі будинки були переповнені, а до бараків діти боялися ходити, тому що там частіше помирали. За травень 1933 р. у Харкові підібрали 11 тис. 940 дітей, з них тисяча померла декількома днями поспіль. У бараках і дитбудинках перебувало понад 27 тис. дітлахів⁴⁶⁹, а до міста щодня прибували все нові й нові. Допомоги надавали, але її було замало. 1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям». Її підписав С. Косіор, хоч до неї і після неї він ухвалював рішення, що спричинили масову смертність селян України. ЦК КП(б)У дав розпорядження про видачу голодним дітям 90 тис. продовольчих пайків, яких не вистачило б навіть для Харкова на один день⁴⁷⁰. З околиць, а також з усієї України приїздили батьки з дітьми, залишали їх у рідних чи знайомих, або просто підкидали до дитячих установ.

Харків був тоді не лише столицею України, а й центром дитячого болю й відчаю. З 11 тис. 402 чоловік, підібраних на вулицях Харкова за січень–травень, дітей було 8 тис. 557 осіб⁴⁷¹. Комісією О. Бронєвого, було затримано лише на залізницях 10 тис. дітей. Зазначимо, що тоді у Харківській області голодувало

населення 59 районів з 64, переважну більшість якого становили діти. Голодували діти по всій Україні. Сумну статистику жертв голодомору, за наслідками обстеження 66 районів Київської області було викладено у доповідній записці Наркомздоров'я УСРР до ЦК КП(б)У 3 червня 1933 р. Станом на 25 березня у 66 районах області голодувало 398201 чол., з них 178544 дітей, а 15 квітня від голоду потерпали 493 644 чол., з яких 262109 становили діти⁴⁷². Майже 20 тис. дітей чекали смерті, бо виявилися безнадійними. 1 серпня 1933 р. ЦК КП(б)У організував планове переселення безпритульних дітей з міст до колгоспів. До 1 листопада мали завершити переселення дітей з великих міст, тобто їх повертали батькам, але вони цього не дочекалися — померли голодною смертю. Розселяли дітей по колгоспах групами (5–20 осіб). Складно підрахувати загальну кількість померлих від голоду дітей, особливо віком до трьох і менше років. Вичерпної статистики історики не виявили. А вона, можливо, існує. Обстеженням сільських районів займалися тоді переважно органи ДПУ, а також різні комісії і комітети від ЦК КП(б)У. У названих установах виявлені матеріали про масову смертність в селах України.

Смертність дітей, за деякими неповними підрахунками, сягала 50% і більше до загальної кількості померлих тоді в Україні селян. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження. Наприклад, якщо взяти до уваги загальну кількість голодуючих селян Київської області у квітні 1933 р., то діти серед них становили понад 50%. Зважте, що це була північна область України, яка поступалася за кількістю уражених голодом районів південним областям.

Голодомор фактично унеможливив повноцінний початок навчального року. Спостерігалася незадовільна явка учнів на початку вересня 1933 р.: в Остерському районі Чернігівської області до школи не прийшли 52%, Варвїнському — 70%, Березанському — 77%, Коропському — 74%, Мало-Дівицькому 54% школярів⁴⁷³. Причина неявки була відома: значна частина учнівського «контингенту» померла, інша блукала містами в пошуках порятунку, решта лежала в різних «стаціонарах», шпиталях, в спустошених селянських домівках. Вони не мали сил відвідувати школу, тому що хворіли різними недугами. За неповними даними, лише кількість учнів у початкових, неповних середніх і професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодних роки зменшилася на 1 млн 71 тис. чоловік⁴⁷⁴. Перебування учнів в школі було нестерпним, судячи з архівних документів та їхніх спогадів. «В кімнатці вчительського помешкання на долівці, — згадував мешканець с. Гусакове Звенигородського району М. Іванченко, — лежать немічні школярі. Одного разу чуємо: хтось там з них помер. Прибігли подивитися. Бачимо: старшокласник Іван Руденко з хутора. Їхня родина мала прізвисько Бурлаки. Підняли його, аби винести, а під ним у соломі кишить купа вошей... А як тяжко відходив учень у сусідньому шостому класі. Чіплявся за все, як за білий світ. Всі злякано повтікали з-за парт надвір. Чим йому, виснаженому, допоможеш?»⁴⁷⁵.

Від голоду пухли не лише учні, а й учителі, а також їхні батьки. Вони працювали після школи дома, а дужчі допомагали рідним виконувати колгоспну «норму» виробітку. «Нас, — згадувала Я. Мицик, — школярів, водили в поле. Ми виполювали бур'ян, у жнива збирали колоски. До цієї роботи сходилося

більше дітей. Нишком втеребиш зерна з колоска та й жуєш, гамуєш голод. В 1933 році в школі було три п'ятих класи по 40–45 дітей. Закінчило ж нас сьомий клас усього-на-всього 28 учнів. Виморила їх, квіточки нерозквітлі, голодовка»⁴⁷⁶. Подібних спогадів про голодне школярство безліч, які засвідчують повсякденне життя учнів, а швидше їх поневіряння. Наприклад, в с. Синиця Богуславського району, як згадувала М. Запаско-Приймак, голодна коса смерті забрала з життя її батьків, подруг по школі. «Першою втратила здатність і сили для пересування Марійка, — пригадувала Марія Андронівна. — Голодна смерть забрала в неї спочатку батьків (Руденка Федора і Марту), потім помер її старший брат Іван, який вчився в середній школі сусіднього села Саварки, де був комсомольським активістом. Марійка залишилася одна. У хаті було дуже холодно, то вона, вже зовсім немічна, якось добралась до школи і лягла в класній кімнаті. Ми з Олею зайшли в клас і побачили її вже мертвою. В моїй пам'яті навіть сьогодні залишилось те, в якій позі вона лежала, запам'яталась її синя спідничка і біла з квіточками кофтинка, яскраво-зелений круглий гребінець, який лежав біля неї, і босі ноги»⁴⁷⁷. Класи були напівпорожні. Так, у с. Козирівка Зінов'євського району з 213 учнів у 1933 р. залишилось 110, решта померла⁴⁷⁸. Гарячі шкільні сніданки у школі давали лише дітям службовців та сиріт. «Спершу ми їли їх по класах і ділилися з тими, — згадував тодішній учень з с. Диканька І. Бугаєвич, — кому галушок не давали, а потім нас почали заганяти на великій перерві в окремих класах, як у спецрозподільник, куди інших учнів не пускали»⁴⁷⁹. Школа, як світлиця знань, стала для багатьох дітей, останнім притулком смерті.

Упродовж лютого–травня 1933 р., судячи з доповідних записок ДПУ, Наркомохоронздоров'я, ЦК КП(б)У, облвиконкомів, дитяча безпритульність мала сільську «прописку», яка фактично завершувалася масовою смертністю. Так, 17 лютого 1933 р. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК партії про збільшення кількості «підкиднів», про значне зростання «смертності в дитячих установах», а в інформації Дніпропетровського облвиконкому від 28 лютого зазначалося, що в 14 районах області діти перестали відвідувати школи, а продовольчої допомоги вимагали 250 тис. дітей дошкільного віку⁴⁸⁰. На Київщині, за даними Наркомохоронздоров'я, тоді голодувало більше чверті мільйона дітей. Якщо кількість голодуючого дорослого населення досягла смертоносного апогею і стабілізувалася, то смертність серед дітей помітно зросла. «Найбільш загрозливим необхідно, безумовно, вважати становище дитячого населення, — підкреслював нарком охорони здоров'я С. Канторович 3 червня, — ясельного, дошкільного і молодшого шкільного віку: таке загрожуючи становище пояснюється диким ставленням дорослих до дітей і мізерно недостатньою допомогою, яка надається дитячому населенню, допомога ця незадовільна як кількісно, так і якісно»⁴⁸¹. Пунктами харчування вдалося охопити 209 тис., дитбудинками для безпритульних 15 тис. дітей, а всього на Київщині їх лише наприкінці травня налічувалося 332,6 тис. На півдні, де голод набув масового характеру, смертність дітей та голодування виявилось ще більшим. В Уманському районі, як повідомлялося в листі Київського обласного відділу ДПУ 12 березня 1933 р., помирали головним чином діти і похилого віку люди⁴⁸². Смертність дітей в сільських районах Мелітопольського району становила половину померлих від

голоду, а значна частина потрапила до рук людоїдів. В березні 1933 р., за доповідними довідками ДПУ про голодування населення 139 районів УСРР, 69 припадало на південні області, у яких була зафіксована висока смертність «головним чином, багатосімейних господарств», які мали зароблені трудовні⁴⁸³. Факт смерті від голоду засвідчували актами медичного розтину трупів дітей, у яких, крім виснаження та опухання, не виявили будь-яких ознак вживання їжі в шлунках та рідини.

Для виведення дітей з небезпечного становища дистрофії та початкової стадії опухання і голоду необхідно було видавати щодня 300 г хліба, склянку молока, половину яйця, 5 г цукру, 25 г м'яса, 5 г жирів, але такої норми не мали тоді навіть робітники на промислових об'єктах перших п'ятирічок. 28 лютого 1933 р. на Дніпропетровщині планували до 1 липня видавати їх з розрахунку по 400 г цукру, 200 г олії, 600 г крупи на дитину в місяць, запросивши від централізованого фонду 56 тонн цукру, 48 тонн олії, 144 тонн крупи⁴⁸⁴. Якщо розподілити їх за нормами вживання, то постає жахлива картина ураження голодом дітей. Передбачувана допомога не завжди надходила до дітей, не кажучи про її мізерність. Навіть трактористи, незважаючи на розрахунки в МТС, одержували в колгоспах весною 1933 р. 150–200 г хліба, а про дітей не йшлося⁴⁸⁵. Їх харчування мали забезпечити централізовано по лінії Комісії по боротьбі з безпритульністю, Наркомпостачання чи Наркомату охорони здоров'я. Продовольча допомога для дітей, основу якої становив хлібний пайок, не перевищувала 450 калорій, а допустимою «голодною нормою» вважалися 700–800 калорій. Лише для дітей, виходячи з мізерних норм, необхідно було мати на місяці: для стаціонарних пунктів харчування та ясель — 2025 т хліба, манної та рисової круп — 405 т, цукру — 41 т, олії — 40,5 т, м'яса — 202 т, а також щодня 67500 літрів молока і 13,5 тис. яєць, крім того для дитбудинків треба було відвантажити 150 т хліба, 30 т різних круп, 3 т цукру та інших продуктів⁴⁸⁶. Отже, про повноцінне харчування дітей не дбали, оскільки не спромоглися забезпечити навіть мінімальної «голодної норми» — 700–800 калорій. Безперспективність цих намічених заходів полягала в тому, що забезпечення дитячих установ покладали переважно на колгоспи. Наприклад, в с. Вовчяр Балакліївського р-ну Харківської області в травні 1933 р. щодня помирало 12 селян, а в «стаціонарі» (шпиталь для відгодовування приречених на голодну смерть людей), за відсутності продуктів, перебувало 180 пухлих⁴⁸⁷. На Вінниччині встановили норму на одну дитину 100 г печеного хліба, 25 г цукру, 20 г повидла, 30 г крупи, 150 г картоплі, 20 г овочів, 30 г м'яса, 20 г жирів, але за їх відсутності, особливо жирів, не видавали⁴⁸⁸. Влітку 1933 р. донька відомого письменника-гуманіста С. Короленко звернулася за допомогою до Н. Крупської. В листі вона просила керівника «піонерів-ленінців» «зробити що-небудь для помираючих дітей України», тому що епідемія тифу нищила всіх. «Помирають на вулицях міст, на дорогах, в себе в хатах, сиротіють та помирають діти, ослаблене населення стає джерелом всіляких епідемій... Україна ще минулого року, рятуючись від голоду, продала ті необхідні запаси білизни, які становили її санітарний мінімум. Культурний рівень українського населення був набагато вищим. Тепер жахлива антисанітарне становище населення, вошивість і бруд, множать епідемії. Я знаю, — наголошувала Софія Володимирівна, — є думка:

не біда, якщо вимре декілька мільйонів народу, у нас його достатньо. Залишаючи поза увагою жакливу суть цієї заяви. Треба збагнути, що тепер вимірювання не обмежиться декількома мільйонами, що йдеться про значно більше»⁴⁸⁹. Всесоюзна піонервожата Крупська, яка від 1922 р. піклувалася про юних піонерів, не відгукнулася на цей лист.

Наслідки голодомору переслідували українське суспільство упродовж 1934 р., тому що не вдалося подолати збудників тифу та різних епідемічних хвороб. В 1934 р. столицею України став Київ, відтак протягом десяти місяців тут діяла спеціальна комісія боротьби з антисанітарією, яку очолював О. Броневой⁴⁹⁰. За порушення санітарних умов керівників навчальних закладів, завідуючих їдалень, начальників залізниць штрафували й судили. Уряд був наляканий масштабами соціальної катастрофи, рештки якої у вигляді багаточисельних ватаг безпритульних дітей існували до кінця 30-х рр. Одні діти вимерли від голоду, а протягом 1934–1936 рр., за підрахунками відомого у 30-х рр. українського статистика А. Асаткіна, в областях спостерігалася тенденція скорочення народжуваності дітей, яка в сукупності становила до 400 тис. осіб⁴⁹¹. В 1935 р. працювала надзвичайна обласна та міська комісія по боротьбі з безпритульністю, засідання якої відвідували О. Броневой та А. Макаренко⁴⁹². Дитяча безпритульність, викликана голодомором, супроводжувалася новими хвилями знедолених дітей «ворогів народу» у 1937–1938 рр., яких позбавили не лише батьків, а навіть пам'яті про них. Це окрема і жаклива галузь соціально-побутового повсякдення молодого покоління 30-х рр., яка вже достатньо висвітлена⁴⁹³.

10. Щоденна боротьба за виживання

Період реконструкції народного господарства, особливо в українському селі, супроводжувався докорінною зміною соціально-економічного укладу життя селян. Робота в сільському господарстві, враховуючи низький рівень технічного озброєння колгоспників та селянських дворів, вимагала ледве не цілодобових затрат, крім зимових місяців, відтак і відповідних енергозатрат. Селянин завжди тримався цільового принципу: працювати, щоб жити. Однак, колективізація, хлібозаготівлі, політика розкуркулення поставили його на межу виживання.

Психологічно селянство закарбувало досвід голодних 1921–1923, 1928–1929 рр., тобто знало про вживання різних сурогатів, дохлятини, незвичних рослин тощо. Однак у повсякденному вжитку селян 1931–1935 рр., як свідчать архівні документи та спогади очевидців, з'явилася не їжа, а «їдло». Його перелік склав та опублікував О. Різников у 2003 р.⁴⁹⁴ Те, що споживали селяни, важко назвати стравою. Це було виготовлення біологічної маси або вживання рослин, тварин та всілякого непотрібу сивої давнини — епохи збиральництва. До рослинного походження належало наступне «їдло»: акація, бадилиння, бараболя, березова кора, берестові квіти та листя, боби, бруньки, бульблячини (гнила картопля), бузковий цвіт, буряк, бур'ян, вербовий цвіт, вишня (листя, гілки, зав'язь), гичка, гриби, дурман, еспарцет, житні колоски, жолуді, жом, зілля, калачики, конюшина, конопляне насіння, кора дерева, кропива, крейда, лепеха,